

До витоків

З історії вивчення Слобожанщини

Слобідська Україна — це територія сьогоднішніх областей України: Харківської, східної частини Сумської (до р.Сейму), північної частини Донецької (до р.Бахмутки) та Луганської (до р.Айдару), а також деяких регіонів Росії — південно-східної частини Воронізької області, південно-західної частини Белгородської (міста Грайворон, Хотмизьк), південної частини Курської області (міста Глушково, Суджа).

Вже з середини XVII століття, а можливо і трохи раніше, ця місцевість називалась Слобожанщиною, або Слобідською Україною, бо у тяжкі часи Руїни сюди, «на слободу», тобто волю, йшли і йшли прочани цілими валками зі спустошеного Правобережжя. Назва виявилась досить стійкою, переживши офіційні перейменування та адміністративні розподіли. Слобідсько-Українська губернія існувала фактично лише у 1765-1780 та 1796-1835 роках до її перейменування 1835 року на Харківську. І зараз кожний українець, де б він не жив, коли чує назву Слобожанщина, добре знає, про яку частину України йдеться.

Люди обирали для життя цей чудовий край з давніх давен. Про археологічні знахідки на території Слобожанщини розповів у своїй книзі «Древности Северского Донца» професор Харківського університету Б.Шрамко. Перші письмові звістки про поселення, військові укріплення та шляхи, які існували тут у історичний період, ми знаходимо у «Повісті минулих літ». У цьому літописі згадується, зокрема, місто Донець, куди прибув князь Ігор після втечі з полону. Це зараз відоме городище поблизу селища Карачівки, зовсім недалеко від Харкова.

Яким був цей край за часів Козаччини, про події, що тут відбувалися, розповідають скупую, але виразною мовою літопис Самійла Величка, «Краткое описание о козацком малороссийском народе...» Петра Симоновського та багато «актів», записок, листів, що надійшли до нас від тієї пори.

Перші географічні відомості про місцевість, перелік населених пунктів та військових укріплень дає унікальна «Книга Большому Чертежу» — опис величезної карти Росії XVII ст. (карта, на жаль, не збереглася), який був складений в 1627 році у Розрядному приказі.

Мало кому відомо, що перше етнографічне обстеження в Україні було проведено саме на Слобожанщині у 1765-1768 роках, коли президент Вільного економічного товариства Т.Клінтштет розіслав губернаторам анкету з 65 пунктів, запропонувавши відповісти на *«экономические вопросы, касающиеся до земледелия по разности провинций»*.

З усієї Російської імперії надійшло лише 7 відповідей, і серед них єдина з України, а саме з Слобідсько-Української губернії. Відповідь ця була надрукована у 8 томі «Трудов Вольного Экономического Общества к поощрению в России земледелия и домостроительства» за 1768 р. У ній подано відомості взагалі по всій губернії і окремо — по Ізюмщині, Охтирщині та Сумщині. У відповіді на запитання анкети ми читаємо: *«Нравом здешние жители простосердечны, тихи, понятны, но непрворны, к набожности склонны; а при том всегдашние вольности искатели, по чему и трудолюбивыми их называть невозможно. В*

повернувся до Харкова, тобто все життя перебував у «силовому полі» слобожанського менталітету. І.Переверзєв був добре обізнаний не лише з історією, географією та економікою краю, але й з характером, побутом, звичаями слобожан. Його *«Топографическое описание Харьковскаго намесничества с историческим предуведомлением о бывших в сей стране с давних времен переменах...»* містить відомості про адміністративно-політичний устрій, кількісний склад та соціально-етнічну структуру місцевого населення, його заняття, культуру тощо. Вражають розум і спостережливість І.Переверзєва, рівень його екологічного мислення, приваблює небайдужість до майбутнього цього краю.

Нова епоха у студіюванні минулого і сучасного життя Слобожанщина почалася з відкриттям у Харкові університету в 1805 році. Неабияку схильність до цих студій виявив його засновник Василь Каразін (1773-1842 рр.). Ніби передбачаючи майбутнє Харківське історико-філологічне товариство, Каразін у доповіді *«Об ученых обществах и периодических сочинениях в России»*, яку він виголосив на зібранні Петербурзького Вільного товариства прихильників російської словесності в 1820 році, відзначав: *«Вместо того, чтобы описывать в десяти тысячный раз восход солнца, пение птичек, журчанье ручейка, употребим те же дарования, то же счастливое воображение на предметы более дельные. Взяв за образец Бюффона, вместо путешествий небывалых, опишем лучше путешествия, действительно совершенные в недрах отечества нашего. Исчислим естественные произведения России, опишем нравы ее разнovidных обитателей... Или с Тацитом или Карамзиным попытаемся углубиться в историю народов»*.

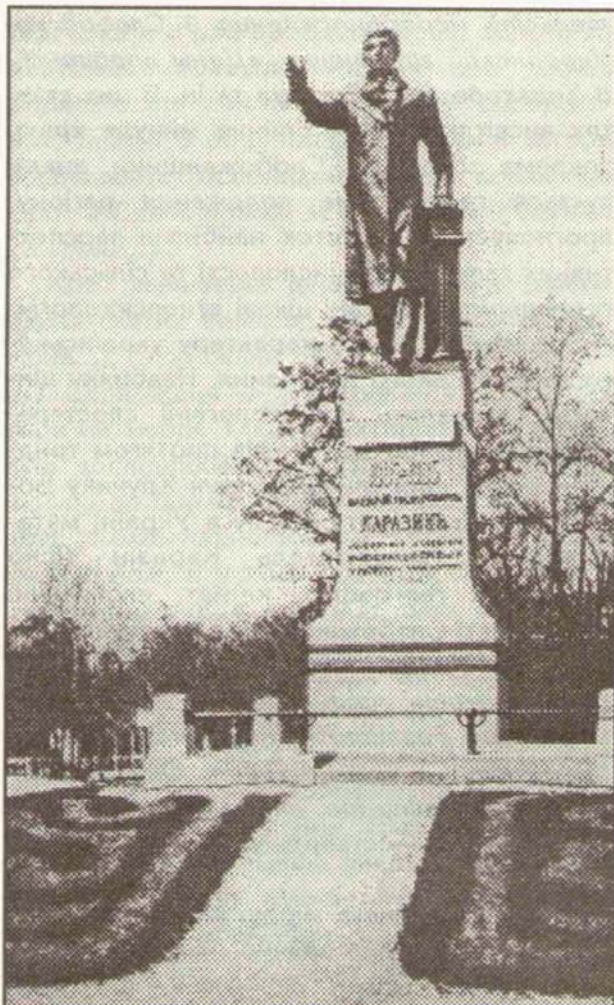
Це був не лише заклик до інших, а, перш за все, програма власних дій. Перу українського Ломоносова належить чимало краєзнавчих розвідок: *«О древностях Слободско-Украинской губернии»*, *«Взгляд на украинскую старину»*, *«Некоторые замечания о Слободско-Украинской губернии»*, *«О значении Харькова для полуденной России»*, *«Речь, говоренная в дворянском собрании Слободско-Украинской губернии (1 сент. 1802 г.)»*, *«Объяснение подробной таблицы обстоя-*

тельств народонаселения в Слободско-Украинской губернии», *«Цены провианту в Харькове в 1732 году»* та ін. В цих статтях висвітлюється історичне минуле краю, зокрема зоселення Слобожанщини, аналізується географічне положення регіону, прогнозується розвиток найбільш перспективних галузей промисловості та сільського господарства, подані цікаві етнопсихологічні зауваження щодо характеру українського та російського населення. Неабияку цінність становлять кліматологічні спостереження Каразіна, які він вів протягом тридцяти років, спорудивши в селі Кручику Богодухівського повіту першу в Україні метеостанцію. Просвітитель Каразін тісно пов'язував географію, клімат, економічні можливості Слобожанщини з розвитком освіти, культурним прогресом краю: *«... Я смею думать, что губерния наша предназначена разлить вокруг себя чувство изящности и просвещения. Она может быть для Росси то, что Древние Афины для Греции»*, — стверджував він у 1802 році.

І дійсно, певною мірою в першій чверті ХІХ ст. Харків для значної частини імперії став «українськими Афінами», що було наслідком відкриття першого в Україні університету. Представники природничих та гуманітарних наук не були байдужими до рідного краю. Питання історії, етнографії слобожан неодноразово привертали увагу університетських вчених, які згуртувалися навколо перших українських часописів *«Украинский вестник»* (1816-1819) та *«Украинский журнал»* (1824-1825). На сторінках *«Украинского журнала»* за 1824 рік ми знаходимо етнологічні описи «Іван Купало» та «Троицын день, или русальная неделя», які зробив на Слобожанщині харківський філолог та літератор О.Склабовський. Треба зауважити, що перша досить ретельна етнографічна студія слобожанського побуту належить не вченому, а військовій людині — прапорщикові Григорію Калиновському, який у 1776 році надрукував у Санкт-Петербурзі невеличку книжечку *«Описание свадебных украинских простонародных обрядов в Малой России и в Слободской губернии, а также и в Великороссийских слободах, населенных малороссиянами, употребляемых»*.

Слобожанщині надзвичайно пощастило з вивченням фольклору та етнографії. І не

Пам'ятник одному із зачинателів цивільної науки в Україні Василю Каразіну, який заснував Харківський університет і був його першим ректором.

тільки тому, що впродовж XIX і на початку XX ст. тут працювали старанні дослідники народного життя, а й тому, що саме тут створив свою безсмертну енциклопедію побуту, характерів, типів різних верств населення Слобідської України славетний український письменник, основоположник нової української прози Григорій Квітка-Основ'яненко, корінний харків'янин, представник одного з найстаріших козацьких родів. Його повісті — це унікальний художній документ минулого, де представлено безліч подробиць щоденного життя українців. Є у Квітки й суто історичні, краєзнавчі розвідки: «О слободских полках», «О Харькове и уездных городах Харьковской губернии», «Украинцы», «История театра в Харькове» та інші, які стануть у пригоді сучасним дослідникам.

У 30-ті роки XIX ст. чимало зробили для вивчення народної творчості слобожан харківські поети-романтики — студенти, випускники та вчені Харківського університету

А.Метлинський, І.Срезневський, М.Костомаров. Тоді ж в особі Вадима Пасека Слобожанщина знайшла може найталановитішого дослідника своєї археології, історії, етнографії та фольклору, який в «Очерках России» та численних статтях, опублікованих в російській періодиці, дав науково точний і надзвичайно поетичний опис краю. А складене ним «Историко-статистическое описание Харьковской губернии: Материалы для статистики» і досі використовується істориками як дуже цінне джерело відомостей про економічний стан губернії у 1836 році.

Протягом XIX ст. різні історико-статистичні описи Слобідської України створювались неодноразово. Найзначнішим здається складене за завданням Департаменту Генерального штабу капітаном Мочульським (на жаль, ім'я його залишилось невідомим) «Военно-статистическое обозрение Харьковской губернии» (1850). Хоча архієпископ Філарет з іронією пише про деякі зауваження автора названої праці щодо звичаїв та обрядів слобожан, але в цілому треба зазначити, що дослідження Мочульського досить фундаментальне та ретельне не лише за обсягом, але й стосовно скрупульозності обстеження регіону, широти і глибини його вивчення. Історики краю належним чином оцінять багатющий фактичний матеріал, який зосереджено у численних таблицях — додатку до тексту. Автор «Военно-статистического обозрения» зробив докладний опис природних умов краю — клімату, ґрунту, річок, озер тощо, а також промисловості, торгівлі, етнічного складу та соціального розшарування населення, стану освіти, релігійності жителів губернії.

Через два роки після появи праці Мочульського починає виходити низка томів «Историко-статистического описания Харьковской епархии» архієпископа Філарета Гумелівського (1805-1866). Філарет був людиною високоосвіченою, надзвичайно працездатним істориком. Формально його завданням було дати опис церков та монастирів Харківщини, але в його дослідженні ми знаходимо багато інформації світського характеру, зокрема дуже цікаві зауваження Філарета щодо характеру та звичаїв слобожан.

З 50-х років XIX ст. починає активну краєзнавчу діяльність корінний слобожанин з

Ізюмщини Григорій Данилевський — літератор, автор широко відомих історичних романів. 1854 року з'явилася збірка його нарисів з українського побуту «Слобожане», яка розійшлася за два тижні і мала успіх у читачів та критики. 1856 року виходить художньо-документальний нарис «Чумаки», згодом — декілька белетризованих оповідань. Незабаром Г.Данилевський видає три томи своїх творів під загальною назвою «Из Украины». З погляду етнографа тут не все рівноцінне. Цілком слушні були зауваження Олександра Афанасьєва-Чужбинського, рецензента «Основи» (1861 р., №1), який, не відмовляючи авторові «Чумаків» у спостережливості та знанні деякої частини Харківської губернії, відзначив сфантазованість багатьох обставин життя українських селян. Наприклад, Г.Данилевський пише, що лучина освітлює хату, в той час як добре відомо, що, на відміну від Росії, українські хати майже всюди освітлювалися каганцями.

Більшу наукову вагу мають дослідження Г.Данилевського з історії вищої та середньої освіти на Харківщині, біографічні нариси про Г.Сковороду, В.Каразіна, Г.Квітку-Основ'яненка та інших. Книга Г.Данилевського «Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования» (Харків, 1866) і досі залишається цінним культурологічним джерелом і, безсумнівно, заслуговує перевидання.

Найбільш інтенсивне і всебічне вивчення краю припадає на останню чверть XIX — першу чверть XX століття. Одним з факторів, що сприяли цьому, було пробудження національної самосвідомості. Створення у лютому 1877 року Харківського історико-філологічного товариства не було випадковим. «Интерес к изучению вопросов, тесно связанных с культурной историей местного края в широком смысле этого слова..., был... всегда главенствующим среди других научных интересов и запросов в деятельности Общества», — констатував через двадцять п'ять років один з найактивніших діячів ХІФТ професор Є.Редін. 21 том «Сборника ХИФО», крім аналітичних статей з української історії та культури, повідомлень про розкопки городищ та курганів на території Слобожанщини, містить багато унікальних фольклорно-етнографічних матеріалів, наприк-

лад, чудовий збірник народних казок, прислів'їв та інших фольклорних текстів українського поета Івана Манжури, універсальну за змістом працю ентузіаста-етнографа Петра Іванова «Жизнь и поверья крестьян Купьянского уезда Харьковской губернии». XII Археологічний з'їзд, який був проведений Товариством у 1902 році в Харкові, дав свіжий імпульс краєзнавчим студіям Слобожанщини. Це відбулося не лише у публікації вагомих «Трудов Предварительного комитета по устройству XII Археологического съезда в г.Харькове», а й у створенні в Харкові завдяки зусиллям і енергії невтомних діячів науки М.Сумцова та Є.Редіна Етнографічного музею, який потім став музеєм Слобідської України ім.Г.Сковороди, а також музею церковних старожитностей при ХІФТ. Чимало цінних документів з історії Слобожанщини зосередилось також у історичному архіві Товариства.

Мабуть, ще ніколи у Харкові не згуртовувалися для спільної праці вчені такого масштабу, як О.Потебня, Д.Багалій, Є.Редін, М.Сумцов, М.Дринов, О.Кирпичников та, на жаль, менш відомі широкому загалу подвижники науки О.Русов, В.Савва, М.Плохинський... Діяльність кожного з них — епоха в науковому та суспільному житті Харкова. Творчий доробок їх настільки значний, що навіть не віриться, що був час, коли кандидати так званих «історичних» наук могли безсоромно твердити: «Свои исследования истории и литературоведы Историко-филологического общества проводили на основе порочной идеалистической методологии», — внаслідок чого безпорадні науковці «хотя и собирали интересный материал..., но не могли обобщить его и дать ему подлинно научное истолкование». (Калуцкая Л., 1955). Тим часом, приміром, академік Дмитро Багалій на підставі своєї «хибної методології» зробив для вивчення історії Слобожанщини стільки, скільки не зробили всі вкупі попередні й наступні історики. Щоб переконатися в цьому, достатньо хоча б прогорнути багатосторінкові видання його праць: «Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ.) в XVI — XVIII ст.», двотомник «История города Харькова за 250 лет его существования...» (у

Українська хата в с. Озерянім Харківського району. (З давньої гравюри).

співавторстві з Дмитром Міллером, талановитим істориком, автором фундаментальних досліджень з історії юридичних звичаїв в Україні), *«Очерки по русской истории. Т. 2. Монографии и статьи по истории Слободской Украины»*, двотомний *«Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам)»* та інші праці, цілий інститут повинен був би працювати протягом кількох десятиліть.

Не можна залишити поза увагою популярну, розраховану на широкого читача, книгу Д.Багалія *«Історія Слобідської України»*, видану в 1918 році видавництвом «Союз» Харківського кредитового союзу кооператорів у серії «Культурно-історична бібліотека», — до сьогодні єдину (!) і докладну історію краю, до того ж написану українською мовою. У цій же серії і в цьому ж році під редакцією Д.Багалія вийшли теж поки що єдині в своєму роді не перевидані досі енциклопедичні ілюстровані видання — *«Слобожане. Історико-етнографічна розвідка»* академіка М.Сумцова та *«Мистецтво Слобожанщини»* С.Тарануценка, відомого дослідника слобожанської народної архітектури. Під час лихоліття громадянської війни видавництво «Союз» випустило книгу *«Природа и население Слободской Украины, Харьковской губернии»*, створену колективом авторів, до якого входили В.Талієв, Д.Педаєв, М.Сумцов та інші.

Названі праці носили популярний характер, але в той же час узагальнювали дані, зібрані дореволюційними дослідниками. Тому вони й досі актуальні. Книгу М.Сумцова *«Слобожане»*, наприклад, можна використовувати як довідкове видання, бо в ній, здається, є всі історичні відомості про Слобожанщину: відгуки щодо світогляду мешканців краю, дані про соціальний розподіл

громадянства, розвиток хліборобства, промисловості, торгівлі; є розділи про типові слобожанські оселі, про традиційний одяг, їжу, напої, ліки. Містяться також відомості про розвиток науки, освіти, мистецтва, журналістики на Слобожанщині, про найзначніших місцевих етнографів.

Говорячи про краєзнавчі видання кінця XIX — початку XX століття, не можна не згадати з вдячністю про дослідницьку та видавничу діяльність Харківського губернського статистичного комітету, досі не оцінену належним чином. Завдяки організаційним здібностям секретаря комітету Василя Іванова з'явилась величезна праця (1012 сторінок) *«Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Очерки по этнографии края»* (1898) — детальний опис побуту, звичаїв, типів населення Старобільського повіту. В.Іванов був також редактором семи з двадцяти випусків добре відомого кожному з краєзнавців *«Харьковского сборника»*, що виходив як літературно-науковий додаток до *«Харьковского календаря»*. У цьому виданні було вміщено багато мемуарів, записок, історико-статистичних матеріалів, наукових статей, які торкалися різноманітних питань минулого та сучасного життя Слобідської України, розвитку промисловості та сільського господарства,

Старовинний козацький храм у селі Артемівці Харківського району. (З давньої гравюри).

Молодиця з села під Харковом. Світлина з часопису «Ілюстрована Україна», ч. 3 за 1914 р.

історії залюднення краю, історії Харківського Слобідського козачого полку, юридичних звичаїв («звичаєвого права»), фольклору та етнографії селян, життя та творчості видатних діячів культури Харківщини. Статистичний комітет створив також комісію, метою якої було дослідження кустарних промислів у Харківській губернії. Цим займалися О.Твердохлібов, Л.Соколовський, П.Єфименко та інші. Ними видано кілька книжок «Трудов» комісії. Деякі кустарні промисли вивчав також В.Іванов.

Лютнева революція 1917 року викликала у багатьох громадян імперії великі надії на можливість національно-культурного ренесансу, про що красномовно свідчить діяльність видавництва «Союз» і той факт, що в школах було розпочато викладання народознавства, в інститутах відкривались кафедри українознавства; українська мова та українська культура нарешті набули статусу громадянства, перестали вважатися «другосортними». Посилився і загальний інтерес суспільства до місцевої історії та культури.

У 20-ті роки дослідженням минулого Слобожанщини активно займалися працівники Харківської науково-дослідчої кафедри історії України, якою керував Д.Багалій, кафедри історії української культури, а та-

кож працівники музею Слобідської України. Виходили наукові збірники кафедр, бюлетень музею, з'являлися краєзнавчі публікації у місцевій пресі. Але з початку 30-х краєзнавча робота у СРСР перестає вписуватися у прокрустове ложе пануючої ідеології, вбачається владі шкідливою і зайвою. Багатьом відданим патріотам рідного краю навішують ярлики «буржуазних націоналістів», садять у в'язниці та концтабори. Цінні краєзнавчі праці вилучаються з бібліотек, потрапляють до «спецсховищ». Корифеї вітчизняної науки, такі як М.Сумцов і Д.Багалій, які на той час уже пішли з життя, замовчуються або піддаються ганьбі за «буржуазний лібералізм». Інерція або наша звичайна байдужість у ставленні до видатних земляків пережила і «відлигу», і «застій», і навіть «перебудову». Так, після смерті Дмитра Багалія до 1990 року не перевидавалась жодна з його блискучих праць. Не була увічнена пам'ять історика міста. Меморіальна дошка на його будинку з'явилася лише 1993 року, а вулиця, де стоїть цей будинок, і досі носить ім'я М.Фрунзе. Пам'ять академіка Сумцова в Харкові взагалі ніяк не увічнена. Не перевидано жодної з краєзнавчих праць В.Іванова, С.Таранушенка, М.Сумцова. Не перевиданий збірник пісень, записаних на Харківщині Дмитром Яворницьким. Лежать в архівах Санкт-Петербурга та Москви казки, пісні, замовляння, які збирали Іван Манжура та Петро Іванов.

За радянських часів дійсний прогрес у науковому обстеженні території Слобідської України був досягнутий лише у «неідеологічних» галузях: археології, кліматології, гідрографії, ґрунтознавстві, вивченні фауни та флори тощо, хоча підвалини цих досліджень були закладені дореволюційними вченими Н.Борисяком, А.Красновим, А.Зайкевичем, Л.Павловичем. О.Федоровським...

Звичайно, і в найтяжчі часи чесні історики, етнографи, фольклористи, мовознавці робили свою справу. Зараз настав час, коли минуле Слобожанщини повинно бути відтворено у всій повноті, без «білих плям» та замовчувань, бо історія — то найцінніше, що є у кожного народу.

Михайло КРАСИКОВ.

(Харківський політехнічний університет).